

УДК 398.3:[624.012:2-428.4](=161.2)

КАМІНЬ В ТРАДИЦІЙНИХ ПОВІР'ЯХ, ЗВИЧАЯХ ТА РИТУАЛЬНИХ ЗАБОРОНАХ УКРАЇНЦІВ

Роман СІЛЕЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

Будівельна обрядовість українців – одна з важливих ділянок їхньої народної культури. Ця проблематика яскраво ілюструє, що в традиційній культурні явища матеріальної та духовної сфери тісно переплетені, а тому їх потрібно розглядати в комплексі. У пропонованій статті розглянуті ритуальні заборони використання українцями каміння в народному будівництві. На основі аналізу етнографічних та фольклорних джерел з'ясоване їхнє міфологічне походження. Зокрема, встановлений зв'язок з давнім поховальним звичаєм поліщуків влаштовувати з каміння меморіальні надмогильні знаки на кладовищах та його пережитковою формою в українців, а саме – демонологічним повір'ям про необхідність використання каміння для поховання різних категорій “нечистих”, “безпірних” небіжчиків (самогубців, упирів). Також з'ясована семантика каменю в народній духовній культурі українців, зокрема, його апотропеїчні (зупиняючі, знерухомлюючі) властивості, здатні знешкодити, відвернути демонологічну загрозу.

Ключові слова: етнологія, фольклор, українці, камінь, звичаї, повір'я, демонологія, поховальні традиції.

Українці в народному зодчестві надають важливого значення вибору будівельного матеріалу. Крім належних будівельних якостей, він повинен мати ще й відповідні ритуальні характеристики. Адже, згідно з народними світоглядними уявленнями, це сприятиме не лише довговічності будівлі (житлової, господарської), але й щастю, добробуту, здоров'ю її мешканців. Найдавнішим традиційним будівельним матеріалом, з якого українці зводили оселі й господарські будівлі (підвалини, кутові стовпи, стіни, конструктивні елементи даху, вікна, двері тощо), було дерево, яке ще донедавна зберігало важливе значення в народній будівельній культурі. В лісових та лісостепових районах України ще навіть на початку ХХ ст. житлові, господарські та культові споруди народні майстри зводили без застосування жодних залізних конструктивних частин та кріплень. Згідно з народними уявленнями, дерево повинно бути “мудрим”, тобто ритуально “чистим”.

Обрядово-звичаєвий аспект вибору дерева як будівельного матеріалу частково вже знайшов висвітлення в етнологічній літературі¹. Що ж стосується

¹ Див.: Роман Сілецький, “Вибір будівельного матеріалу в українців (заборони, прикмети, звичаї, повір'я),” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 37, ч. 1 (2002): 525–541; Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011), 25–61; Роман Радович, “Підбір та заготівля будівельної деревини на

каменю, то українці його використовували в народному будівництві значно рідше. Зокрема, спорадично з нього влаштовували примітивний фундамент під підвалинами, підмурівок для нівеляції нерівного рельєфу, подекуди зводили окремі частини печі (опіччя, рідше – пічне склепіння), в деяких місцевостях з нього також споруджували огорожу. Лише в новітні часи його використання в народному будівництві розширилося внаслідок відчутного дефіциту й дорожнечі якісної будівельної деревини, освоєння безлісних степових територій на півдні. Тому вибір каменю для будівництва тривалий час не привертав увагу дослідників. Лише з накопиченням емпіричного матеріалу з царини будівельної обрядовості з'ясувалося, що і вибір каменю супроводжували певні ритуальні заборони й прикмети, яких, зауважимо, в розпорядженні етнологів є значно менше, ніж пов'язаних з вибором деревини. Проте вони також заслуговують на увагу народознавців.

Ритуальні заборони, пов'язані з вибором каміння, зафіксовані передусім в Карпатах. Зокрема, лемки на Закарпатті не використовували в будівництві каміння з дороги чи роздоріжжя, позаяк подорожні об нього спотикаються і кленуть. Крім того, мешканці закарпатської Лемківщини вважали небезпечним “гревош” – купу каміння, серед якого начебто полюбляли ховатися змії². Бойки вірили, що каміння для хижі слід використовувати лише зі “скали”: каміння, взяте зі стежки чи дороги, може спричинити смерть мешканців оселі, адже дорогою “всякий народ їздит”. Крім того, воно повинно бути “ціле”, “не рухане”³. Волиняни вірили, що каміння для будівництва можна брати лише в горах і в жодному випадку – з дороги, “бо на дорозі лежить недобре”⁴. За повідомленням Михайла Зубрицького, бойки не наважувалися навіть підвалини будівлі зв'язувати на камені, “бо би й на будуче йшло як з каменя”⁵. Поліщуки особливо остерігалися каміння з кладовища. З нього не лише нічого не будували, але й вважали небезпечним навіть тримати на подвір'ї⁶.

Відомий польський етнолог-славіст Казімеж Мошинський зазначав, що у слов'янських етносів досить часто каміння, яке не відіграє жодної ролі в культурі чи віруваннях, народна традиція забороняє чіпати, зрушувати, а отже й

Правобережному Поліссі,” *Народознавчі зошити* 1 (1998): 54–65; Роман Радович, *Народна архітектура Старосамбірщини XIX – першої половини XX ст. (Житлово-господарський комплекс)* (Київ: Видавець Олег Філюк, 2015), 50–75; Ярослав Тарас, “Вибір місця та дерева для будівництва хати на Поліссі (на основі матеріалів польських експедицій 1994–1995 рр. в Київській та Житомирській обл.),” *Народознавчі зошити* 2 (1996): 94–100.

² Роман Сілецький, “Звичаї, обряди та повір'я у традиційному житлобудівництві,” у *Лемківщина: історико-етнографічне дослідження у 2-х томах*, ред. Степан Павлюк (Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002), т. 2, 154–156.

³ Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців*, 46–47.

⁴ Там само, 47.

⁵ Михайло Зубрицький, “Будинки і майстри,” *Житє і слово* 3, кн. 1 (1895): 72.

⁶ Людмила Шевченко, “Звичаї зв'язані з кладинами будівлі,” *Первісне громадянство та його пережитки на Україні* 1–2 (1926): 89.

використовувати у господарстві, зокрема, в будівництві⁷. Наприклад, мазури вірили, що якщо прибрати з поля каміння, або перенести його в інше місце, то рілля втратить родючість⁸.

Для з'ясування семантики наведених ритуальних заборон слід звернутися до скарбниці народної демонології. Зауважимо, що в останній камінь фігурує, як засвідчують наявні збірки демонологічних оповідок, доволі рідко. Одну з них – “Як газда перепрошував духа”, зафіксовану на Лемківщині, подав Володимир Гнатюк. З огляду на рідкісність сюжету і цінність його для нашої розвідки, дозволимо собі навести оповідку повністю:

“Як ся я женив, то бив барз слабий і юж повідави, што юж не выйду. І на мшу давави, і сгомостя ся радиви, і вшитко робиви, што дахто повів, а нич не помогво.

Аж одного дня запрягви няньо коні, та поїхави зас до нового ворожельника.

Вчинили няньо псалтир, а він рече їм, што мают сина хорого. “Ті – та так!” – рекут няньо, – лем не знам, што му є”. – Вчинили вторий раз, а він їм повідат, што бива біля хижі **купа каменя** і я ту купу розметав. А ми городили біля хижі загороду і на тамтім місці, де биво **каменя**, закопалисьмо ступок.

Рекут няньо ворожельнику, што тепер робиц. Вчинили няньо еще раз псалтир, а він повідат: “Треба назад каменя поскладац на старе місце. – Няньо рекут што не можна, бо на тім місці, де биво каменя, юж загорода стоїт і каменя юж вшитко не є. – Повів він еще раз псалтир вчинити, тай рече, што треба тамтого **духа, што шідів под каменем**, перепросити – бо то є такі духи, што в землі шідят за кару; “оно” вибере сой місце або под **каменем**, або под даяким стовпком, чи даяким деревом, чи дачим і як “го” дахто порушит, то біда ноному човекови. “Він” там за кару покутує”.

“Якжеж “його” перепросити?” – питат ся няньо. – “Викопайте на тім місци, де бива купа, яму, – повідат ворожельник, – возьте палюнки, заздравкайте до “нього”, випийте і “йому” до ями налійте.

Прийшви няньо домів, виняли стопок з того, де бива купа каменя, вибрави ямку, напиви ся до “духа” палінки, – і я еще того дня юж ходив”⁹.

Як видно з тексту демонологічної оповідки, під каменем перебував “дух”, який покутував за гріхи і помстився мешканцям обійстя за порушення газдою його локуса – каменя. Сюжет оповідки ймовірно сягає корінням часів дохристиянських вірувань. Адже пошанування природних об'єктів – дерев, криниць, озер тощо, а також каменів становило характерну рису дохристиянської обрядовості. Зокрема, в пам'ятці “Слово Св. Кирила «О злих духах»” (відомої

⁷ Kazimierz Moszyński, *Kultura ludowa Słowian* (Kraków: Polska akademia umiejętności, 1934), cz. 2, 519–520.

⁸ Małgorzata Brzozowska і Joanna Szadura, “Kamienie,” w *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. Jerzy Bartmiński (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1996), t. 1, cz. 1, 354.

⁹ Володимир Гнатюк, “Знадоби до української демонології, т. 2, вип. 1,” *Етнографічний збірник* 33 (1912): 173–174.

зі списку кінця XIV ст.) мовиться: “Не нарицайте собі бога на землі, ні в ріках, ні в студенцах, ні в птицах, ні на воздусі, ні в солнці, ні в луні, ні в камені”¹⁰. В якості пережитка таке пошанування затрималося і в період двовір’я¹¹.

Аналогічна ситуація мала місце й в інших місцевостях Європи. Так, писемні джерела другої половини I – початку II тис. н. е. засвідчують, що в християнській Англії, як і в Русі, біля різних природних об’єктів, в тому числі й біля каменів, практикували виконання ритуальних дійств, характерних для пізньогерманської релігії: гадань, чаклувань, поклоніння, жертвоприношень, проведів померлих, з якими боролися церква і світська влада¹². На думку відомого шотландського етнологіста і релігієзнавця Джеймса Фрезера, поклоніння каменям поширене в цілому світі. Зокрема, в давнину їм поклонялися стародавні євреї, греки, римляни, мешканці Азії, Мадагаскару¹³.

Відомий дослідник народної релігійності східнослов’янських народів Микола Гальковський навів низку прикладів (які походять з території України) пошанування каменів і поклоніння їм. Вчений уважав їх пережитками фетишизму¹⁴. Повір’я про перетворення людини на камінь як наслідок Божої кари чи прокляття дітей батьками зафіксував свого часу на Поділлі Павло Чубинський¹⁵. Згідно з віруваннями мешканців Середньої Наддніпряни, чорти з’явилися внаслідок того, що під час створення Богом світу найстарший диявол з дозволу Всевишнього розкидав каміння, з якого і постала всяка нечисть¹⁶.

Проте в українців, як і в усіх слов’янських народів загалом, за спостереженням К. Мошинського, повір’я про камінь зустрічаються зрідка і є нечисленними (за винятком сюжету про те, що в давнину каміння росло)¹⁷. Останній відомий також

¹⁰ Николай Гальковский, *Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. Тома первый, второй*. Харьков, 1916. Репринтное издание (Москва: Академический проект, Фонд “Мир”, 2000), т. 2, 69.

¹¹ Див.: Татьяна Агапкина и Андрей Топорков, “Материалы по славянскому язычеству (древнерусские свидетельства о почитании деревьев),” в *Литература Древней Руси. Источниковедение*, ред. Дмитрий Лихачев (Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1988), 224–225.

¹² Найджел Пенник и Пруденс Джонс, *История языческой Европы*, пер. с англ. (Санкт-Петербург: Евразия, 2000), 280–281.

¹³ Джеймс Фрезер, *Фольклор в Ветхом завете*, пер. с англ. (Москва: Политиздат, 1989), 273–280.

¹⁴ Николай Гальковский, *Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. Тома первый, второй*. Харьков, 1916. Репринтное издание (Москва: Академический проект, Фонд “Мир”, 2000), т. 1, 50–51.

¹⁵ Павло Чубинський, *Мудрість віків: українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського*: у 2 кн. (Київ: Мистецтво, 1995), кн. 1, 98, 221.

¹⁶ Чубинський, *Мудрість віків*, 194; Michai Īmigrodzki, “Ukraina,” *Lud* 2 (1896): 322.

¹⁷ Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, 517. (Мається на увазі звичайне каміння без якихось ознак міфологічної відзначеності, як от незвичні розміри та походження, антропо- і зооморфна форма, наявність слідів (на зразок відбитків руки, ноги тощо), наявність петрогліфів тощо). Каміні із згаданими особливостями відносно добре представлені в народній культурі слов’ян і, зокрема, білорусів. Білоруські народознавці розробили їх докладну класифікацію з урахуванням

українцям. Народна легенда “Чому каміння не росте?” зафіксована на Поділлі: “Каміне то перше росло так як гриби, або що. Тай було би росло й до тепер, як би не Христос. Він так ходив по світі тай йшов раз дорогов тай ударив сі у палиц, але так, жи гет розбив на прах, аж пазур зліз. Чує він, а то такой дуже болит. Тай тогди заклев **камінє**: Жиби ви більше не росли! І від того часу каміне не росте”¹⁸. Подібні уявлення знайшли відображення також в загадці “Що без коріння росте?” (Відгадка: “Камінь”)¹⁹.

Придивимось ближче до тих демонологічних персонажів, локусом яких, згідно з українською народною міфологічною традицією, був камінь (або ж місце під ним). У наведеній вище лемківській демонологічній оповідці не вказаний конкретний демонім могутнього духа, який шкодив необачному газді, наславши хвороби на його сина. Проте з тексту можна зробити висновок, що мова йде швидше за все про “земляного духа” або “покутника”. “Земляні духи, – зазначав В. Гнатюк, – сидять за кару в землі. Вони обирають собі місце або під **каменем**, або під стовпом, або під деревом чи іншим предметом. Коли хто потурбує їх: викине **камінь**, викопас стовп чи зрубає дерево, тому вони мстять, найчастіше насилають хворобу”²⁰. Типологічно близькими до “земляних духів” є “покутники”: “се такі **небіжчики**, що по причині гріхів, яких допустилися на сім світі, не можуть на другім світі мати спокою доти, доки або самі їх не заглядять, або хтось із їх рідні, чи знайомих”²¹. Згідно з повір’ям, зафіксованим на Лемківщині, “душа за кару іде під якесь дерево, чи під якусь будівлю, чи під **камінь** у землю і там покутує, хто порушить той камінь, чи зітне те дерево, або розбере будівлю, той мусить умерти”²². Демонологічні уявлення про те, що чорт, нечиста сила (“підплитіник”) ховається під камінням – “плиттям”, зафіксовані також на Гуцульщині і Бойківщині²³. У польській народній демонології місце під каменем також пов’язане з померлими і злими духами, камінь також може бути локусом душі²⁴.

міфологічного контексту. В Білорусі нараховується понад 300 культових валунів, більше 100 кам’яних хрестів і близько 30 кам’яних дохристиянських ідолів. Дослідники пояснюють таке поширення культових каменів частково середньовічними балтськими впливами (Див.: Людміла Дучыц, “Культавыя камяні і дрэвы Беларусі,” в *Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов’ян (до 150-річчя виявлення Збруцького “Святовита”): матеріали наукової конференції (8–9 жовтня 1998 р., Гримайлів)*, ред. Роман Яців (Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998), 150–155; Эрнст Ляўкоў і ін., “Культавыя камяні Беларусі,” *Studia mythologica Slavica. Ljubljana* 3 (2000): 43–56.

¹⁸ Володимир Гнатюк, “Галицько-руські народні легенди, т. I” *Етнографічний збірник* 12 (1902): 79.

¹⁹ *Українські приказки, прислів’я і таке інше*, уклад Матвій Номис (Київ: Либідь, 1993), 549.

²⁰ Гнатюк, “Знадоби до української демонології, т. 2, вип. 1,” XXIV.

²¹ Володимир Гнатюк, “Знадоби до української демонології, т. 2, вип. 2,” *Етнографічний збірник* 34 (1912): X.

²² Осип Яворський, “Похоронні звичаї й обряди в Ясельським повіті,” *Етнографічний збірник* 31–32 (1912): 210.

²³ Наталя Хобзей, *Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2002), 152.

Крім того, згідно із світоглядними уявленнями гуцулів, камінь є атрибутом потойбіччя – світу померлих: “Кажут, що земле є кругла (мов кружок). То на нашім боку (у світі живих. – Р. С.) зелено, а на другім боці (у світі померлих. – Р. С.) є самий **камінь**, завше камінь; тай там світит місяць, а у нас сонце. У нас є вітер інакший, май здоровий, а там вітер дуже студений, бо камінь, завше камінь – дуже би на него гріти, аби загрів сі”²⁵. Отже на “тому” світі – все навпаки, а не так, як у світі живих, і камінь, який там повсюди, є його прикметною ознакою.

Наведений матеріал засвідчує наявність зв'язку каміння з поховальними традиціями українців, а саме з уявленнями про різні категорії померлих, місця і способи їх поховання, меморіальні знаки, локалізацію потойбічного світу тощо. Тому доцільно звернутися до поховальної обрядовості українців і з'ясувати, яке місце в них займає камінь. Матеріали з царини народної поховально-поминальної обрядовості засвідчують, що в деяких місцевостях України, зокрема на Поліссі (яке, як відомо, є загально визнаною народознавцями резервацією слов'янських старожитностей), ще донедавна на старих кладовищах можна було спостерігати біля могил (поряд із звичними хрестами і могутніми старезними деревами – дубами, соснами) такий меморіальний знак, як звичайний, жодним чином не оброблений камінь. (Зокрема, в ході польових етнографічних досліджень на теренах Західного і Середнього Полісся у 2004 р. автор спостерігав такі меморіальні камені на старих сільських кладовищах у селах Левковичах, Млинах Овруцького р-ну, Кишині, Лопатичах Олевського р-ну Житомирської обл., Сновидовичах Рокитнівського р-ну, Карпилівці Сарненського р-ну Рівненської обл. та ін.). Слід зазначити, що на кладовищах новітнього часу, особливо в нових поселеннях, які виникли внаслідок ліквідації хутірної розселення у 30–40-х роках ХХ ст., таких каменів на могилах вже немає. Та й на багатьох старих кладовищах поліщуки зрізають дерева, які захаращують територію, прибирають каміння, меморіальне призначення якого вже призабуте. За повідомленням сімдесятирічної інформаторки-полісянки, в давнину “*На могилах садили дерева через сорок днів [після похорону] – калину, вишню, березу, сосну. Дерево, – то признака (меморіальний знак на могилі. – Р. С.). Колись камінь ще був у мого діда чи прадіда – тоже признака. На місці, де камінь є, не копають більш нічого*” (с. Карпилівка)²⁶. Іноді, оглядаючи дуже давні поховання (яким понад сто років) навіть здається, що ці камені на них є випадковими. Однак їхню меморіальну функцію засвідчує їхнє ритмічне, регулярне розташування на вже ледь помітних могилах. Лише на могилі священика можна побачити на

²⁴ Brzozowska i Szadura, “Kamienie,” 358–359.

²⁵ Антін Онишук, “Матеріали до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, Надвірнянського повіта, 1907–1908,” *Матеріали до української етнології* 11 (1909): 5.

²⁶ Польові етнографічні матеріали до теми “Традиційна будівельна обрядовість”, зібрані в селах Середнього Полісся Романом Броніславовичем Сілецьким, 2004, Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 202-Е, арк. 18.

камені вирубаній в граніті простий, грубої і примітивної форми хрест (с. Левковичі). Часом від місцевих автохтонів можна почути, що камінь на могилі це “*подоушка для покойніка*”²⁷. Ймовірно тут знайшли відображення давні уявлення про потойбічний світ, де все навпаки.

На використання поліщуками каміння для влаштування на могилах меморіальних знаків звернув увагу відомий львівський етнолог Ян Фальковський, який влітку 1930 р. проводив етнографічні дослідження на Західному Поліссі (обстежував села Сарненського, Столинського, Лунінецького і Камінь-Каширського повітів). На основі зібраних матеріалів про способи поховання християн та юдеїв, він відмітив, що окремий “тип могилки” на Поліссі становить “каміння у вигляді більших чи менших необроблених брил, або ж обтесане у вигляді хреста, чи врешті невеликі польові камені, застромлені за хрест”. Вчений уважав відзначення могили за допомогою каменя найпоширенішою традицією на Поліссі (порівняно з іншими), а також “найдавнішим типом могилки” (поряд з прикладами і нарубами)²⁸. Висновок вченого певною мірою підтверджують повідомлення поліських старожилів, зокрема, мешканки с. Вороневого (Коростенського р-ну Житомирської обл.) Є. А. Пашинської, 1885 р. народж.: “Хрестов не робили на могилах, клали камені-надгробки”²⁹.

Використання каменя для влаштування на могилі меморіального знаку привернуло також увагу дослідниці Валентини Конобродської, яка присвятила поховальним і поминальним обрядам поліщуків ґрунтовну монографію. На її думку, використання каменя (який в народних уявленнях може виступати субститутом людини) як надмогильної споруди пов’язане “з язичницькими надмогильними каменями”³⁰. У цьому контексті заслуговує на увагу поховальний обряд черняхівських племен, серед яких були, поза сумнівом, і ранні слов’яни. Археологи зауважили, що на урни, наповнені попелом спалених небіжчиків, були покладені камені, які, на думку дослідників, виконували не конструктивну, а обрядово-символічну функцію³¹.

Традиція влаштовувати на могилі меморіальний знак з грубого необтесаного каменя відома лише на Поліссі, позаяк побутувала тут ще донедавна. Чи мала місце ця традиція в інших місцевостях України? Відповідь на це запитання буде ствердною: побутувала, але в пережитковому, переосмисленому вигляді. На

²⁷ Респондент не забажав представитися, записав Роман Сілецький, село Сновидовичі Рокитнівського району Рівненської області, 23 серпня 2004 р.

²⁸ Jan Falkowski, “Notatki etnograficzne z Polesia,” *Wiadomości ludoznawczy* 1–2 (1933): 6–7.

²⁹ Микола Брицун-Ходак, *Літописна земля древлян. Археологія. Історія. Етнографія* (Коростень: Коростенське краєзнавче товариство “Радогоща”, 2002), 340.

³⁰ Валентина Конобродська, *Поліський поховальний і поминальні обряди* (Житомир: Полісся, 2007), т. 1, 205, 208.

³¹ Эраст Сымонович, “[Черняховская культура]. Могильники,” в *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – в первой половине I тысячелетия н. э.*, ред. Борис Рыбаков (Москва: Наука, 1993), 136, 140.

кладовищах поза межами Полісся такі меморіальні знаки дослідники не зафіксували. Однак українці використовували камінь для відзначення поховань різних “безпірних” мерців, упирів тощо. Про це, зокрема, йдеться в демонологічному переказі “Як відкопувано опира”, записаному на Покутті в с. Кулачківцях (нині – Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.). Похований на цвинтарі з християнською “парадою” “славний опир Корбутык” вночі вставав і “потинав” людей, вчинив підпал села тощо. “Коли настав день [...] відкопали Корбутыка, витыгли с деревишчі, звыізали посторонками, тай понесли на дручках на баланецку границу в поли. На границы вікопали йяму, спустили до неї дольилиц Корбутыка, жеби сьї білше не підніс, та прикидали го терным та бульками. На верх накидали **камінні**, тай настромили на могильї хрест, шо ше ниньї стовпок с него стирчит. Потому Корбутык білше не уставав, а то граничне поли льюди тепер називают Корбутка”³². Подібні купи каміння українці накладали й на могили самогубців³³. Якщо ж їх ховали на кладовищі (що характерно для новітніх часів, оскільки в давнину повішалника закопували на місці самогубства й поховання закидали камінням³⁴), то на місце їх смерті клали (зокрема, на Закарпатті) камінь³⁵.

Подібні уявлення відобразилися і в зафіксованому Володимиром Шухевичем гуцульському демонологічному повір’ї про “обмінника” – людське дитя, викрадене “бісицею” і підмінене її нечистим немовлям. Згідно з повір’ям, щоб його повернути, необхідно “набрати глини з дев’яти **межий спід** дев’яти **камений** і понести обмінника у ночі о 12-ій год. на межу, – там покласти его черевом до землі, а на потилицю поставити тоту глину та бити обмінника по плечах свербигузом [...]”³⁶. Адже в народній міфології походження демонологічних персонажів пов’язане з уявленнями про різні категорії “нечистих” небіжчиків та відповідні специфічні способи і місця їх поховання.

Як видно з етнографічних матеріалів, наведених свого часу Володимиром Білим, в українців (як і в багатьох інших слов’янських і неслов’янських народів) звичай закидати могили самогубців камінням, ломаччям, віхтями сіна й соломи, полином, часником й усяким непотребом належав до звичної обрядової практики³⁷.

³² Гнатюк, “Знадоби до української демонології, т. 2, вип. 2,” 69.

³³ Світлана Кухаренко, “Символи смерті вздовж доріг: поховання поза цвинтарем у традиційній і сучасній українській культурі,” у *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т.*, ред. Марина Гримич (Київ: Дуліби, 2015), т. 5, 307.

³⁴ Федір Потушняк, “Самоубійце въ народном верованю,” *Литературна неделя Подкарпатского общества наукъ* 3 (1941): 22. Така могила називається “наметом”.

³⁵ Ольга Седакова, *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян* (Москва: Индрик, 2004), 209.

³⁶ Володимир Шухевич, *Гуцульщина*, 2-ге вид. (Верховина: Журнал “Гуцульщина”, 1999), ч. 3, 13–14.

³⁷ Володимир Білий, “До звичаю кидати гілки на могили “заложних” мерців,” *Етнографічний вісник* 3 (1926): 90–92; Brzozowska i Szadura, “Kamienie,” 356.

Що стосується функції каменя на могилі, то слід прислухатися до думки К. Мошинського: у багатьох народів він виступає в якості апотропеїчного захисту від вроків, демонів тощо³⁸. Наприклад, хорвати на святвечірній стіл клали, поряд зі щіткою і часником, каменюку; мешканці Західного Полісся в надвечір'я св. Івана клали в хаті на вікно камінь, який разом з кропивою має не допустити в житло “міфічну істоту купалу”³⁹. До аналогічних дій вдавалися, за повідомленням Вінцентія Поля, й лемки: як тільки розходилася чутка про смерть когось із односельців, газдині клали в хижах на вікна золільний камінь (розпечений і загашений у воді), а також зубці часнику, вуглинка, які лежали, доки померлого не поховують⁴⁰.

І справді, такі якості цього символу “мертвої” природи як твердість, міцність, довговічність, нерухомість, непідвладність змінам визначають його використання в магії, зокрема, апотропеїчній⁴¹. У поховальній обрядовості використовуються, очевидно, “зупиняючі” властивості каменя⁴². На підтвердження цього можна навести такі аргументи. Дослідники відзначають, що на Поліссі зафіксовано низку надмогильних знаків, які співіснують в останні століття: дерев'яна колода, зрубна конструкція, камінь і хрест⁴³. Перші три, які за походженням дохристиянські, очевидно мали б виконувати однакову функцію. Суть останньої добре простежується з такої розповіді інформатора із с. Морочного Зарічненського району Рівненської обл., яку записав рівненський етнолог Олексій Нагорнюк: “...І коли помер в нього тесть, через рік уже, як зробили роковини, він прийшов до сусіда свого да каже: “Гато, Степан! Пошли до мене, да, гато, дуба потесемо, да зробимо прируб, занесемо на могилу, приложимо. То вже батько, гато, **не вилізе з могили, хай вже там лежить спочиває!**”. Вони пішли там, потесали ту прируб, да занесли на могилу й приклали...”⁴⁴.

Отже, камінь на могилі (як і дубова прируб) виконував функцію апотропея, який перешкоджав мерцєві ходити по світу й турбувати живих – робив його

³⁸ Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, 324.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Wincenty Pol, “Górale Czuchofkowie,” w *Pol Wincenty. Prace z etnografii północnych stoków Karpat*, red. Józef Babicz (Wrocław: Państwowe Wydawnictwa Rolnicze i Leśne, 1966), 122.

⁴¹ Елена Левкиевская и Светлана Толстая, “Камень,” в *Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5 т.*, ред. Никита Толстой (Москва: Международные отношения, 1999), т. 2, 448.

⁴² Там же, 451.

⁴³ Ирина Несен, “Поліські кладовища: традиції і сучасність,” у *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т.*, ред. Марина Гримич (Київ: Дуліби, 2015), т. 5, 292.

⁴⁴ Олексій Нагорнюк, “Надгробок як макрознак (конструктивні особливості, символіка і функції надгробків у поховально-поминальній традиції Західного Полісся),” *Народознавчі зошити* 3–4 (2006): 441.

нерухомим⁴⁵. Аналогічним чином “використовували” зазначені властивості каменя польські селяни, захищаючись за допомогою магії від злих духів⁴⁶. Особливої актуальності ця “зупиняюча” магічна властивість каменю набувала в демонологічних уявленнях українців, оскільки, згідно з повір’ями, була здатна знерухомити, зупинити, а отже – знешкодити нечисту силу. Це засвідчують певною мірою й евфемізми, які українці вживають, поряд з іншими, на означення різних демонологічних персонажів, зокрема, чорта: “бодай скамінів” (Підгір’я), “він – пропав би – закаменник” (Гуцульщина), “скаменюшник” (Покуття)⁴⁷.

Аналогічну (зупиняючу, знерухомлюючу) функцію камінь виконує в українському магічному фольклорі – замовляннях: “Летів орел через море, спустив крила, заткнув жерло. Злетів півень на камінь, крилами махає: чорний камінь, **не двигайся**, християнська кров, **остановись** у народженого, молитвенного, хрещеного Івана!”; “Тора з горою, камінь з травою, риба з водою! Як камінь закаменів, так щоб крикливці **заніміли!**”; “Кам’яні сіни, кам’яні стіни, кам’яні столи, кам’яні пани, кам’яне вино п’ють. Коли вони будуть те вино пожирати, тоді на мене будуть роти роззявляти і очі витріщати”; “Господь помочи, і я з рукою. Каменія вам на язик, каменія вам на язик, каменія вам на губи, зуби і уста, **каменійте** ви самі!”⁴⁸.

Камінь, а точніше його магічні, так би мовити “зупиняючі” властивості фігурують також у народній метеорологічній магії. Зокрема, на Волині в с. Кімнатці Кременецького району Тернопільської обл. під час посухи на літнього Миколи дев’ять вдів “**ворушили**” в криничці біля ріки **камінь**, сіяли мак і просили в Бога дощу⁴⁹.

Розглянутий фактичний матеріал дозволяє зробити висновок, що заборона використовувати в будівництві каміння з полів і доріг пов’язана з архаїчним звичаєм українців влаштовувати з нього меморіальний надмогильний знак. Зазначена традиція збереглася до сьогодення лише на Середньому і Західному Поліссі. На решті території України ще в недалекому минулому каміння використовували для відзначення поховань “нечистих”, “безпірних” мерців (передусім самогубців) та людей, запідозрених в приналежності до демонічного пантеону (упирів), що, поза сумнівом, є пережитком зазначеного поховального звичаю. Очевидно, в минулому камінь на могилі мав значно ширшу географію побутування і не обмежувався Поліссям. Ймовірно, що саме завдяки

⁴⁵ Елена Левкиевская, *Славянский оберег. Семантика и структура* (Москва: Индрик, 2002), 64–66.

⁴⁶ Brzozowska i Szadura, “Kamienie,” 355.

⁴⁷ Гнатюк, “Знадобы до української демонології, т. 2, вип. 1,” 6, 10, 18.

⁴⁸ *Українські замовляння*, упоряд. Михайло Москаленко (Київ: Дніпро, 1993), 64, 104, 184, 186.

⁴⁹ Марія Стрижак (1923 р. н.) і Ксенія Ксьондзик (1921 р. н.), записав Петро Біляковський, село Кімнатка Кременецького району Тернопільської області, 18 липня 2006 р.

використанню каменя як меморіального надмогильного знака йому (а точніше – померлим предкам, які під ним були поховані) й поклонялися наші пращури.

Магічні апотропеїчні властивості каменя мали, згідно з традиційними світоглядними уявленнями, зупинити, знерухомити могутніх мерців, небезпечних демонів, а відтак відвернути від людини демонологічну загрозу. Випадково знайдені камені (на полях, біля доріг, на межах, границях, – тобто в минулому традиційних місцях поховань “нечистих” мерців), за відсутності належної інформації, становили потенційну загрозу для людини з огляду на їхній можливий зв’язок із гіпотетичними похованнями. Адже українська традиція забороняє будь-що брати з кладовища, бо все, що належить покійникові, перебуває в контакті з ним або ж має до нього якесь відношення, є шкідливим для живих, смертоносним і підлягає очищенню або знищенню⁵⁰.

A STONE IN THE TRADITIONAL CUSTOMS AND RITUAL PROHIBITIONS OF UKRAINIANS.

Roman SILETSKYI

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of Ethnology,
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

A tree was the oldest traditional building material, from which Ukrainians built their dwellings and household buildings. As for a stone, it was used much less often (primitive foundations, basements for leveling the uneven terrain, some parts of the furnace were erected, in some regions – a fence). Only in modern times, the use of stone in folk construction expanded. It happened as result of the significant shortage and high cost of high-quality construction timber, reclaiming of endless steppe areas in the south.

Therefore, the choice of stone for construction for a long time did not attract the attention of researchers.

The article deals with the ritual prohibitions of using the ceremonial stones in the national construction of Ukrainians. Basing on the analysis of ethnographic and folklore sources the author determined their mythological origin.

The prohibition on using stones from the fields and roads in building is connected with the archaic custom of Ukrainians to arrange from it a memorial tombstone of it. This tradition has survived until now only in the Middle and Western Polissya. In the rest of Ukraine, in the recent past, stones were used to commemorate the burial places of “unclean”, “irresistible” dead (first of all suicides) and people suspected of belonging to the demonic pantheon (Upris). This, of course, is a remnant of this funeral practice. Obviously, in the past the stone on the grave had a much wider geography of existence and was not limited to Polissya region. It is likely that because of the use of a stone as a memorial tombstone to him (or rather, the dead ancestors who were buried under him) worshiped our ancestors.

The magical apotropeic properties of the stone could stop, immobilize powerful dead, dangerous demons, and thus to distract a demonic threat from a man. Accidentally found stones, in the absence of proper information, pose a potential threat to humans given their potential connection with hypothetical burial grounds. After all, the Ukrainian tradition forbids any brethren from the cemetery, since everything

⁵⁰ Конобродська, *Поліський поховальний і поминальні обряди*, 234.

that belongs to the deceased is in contact with him or has any relation to it, is harmful to the living, deadly and subject to purification or destruction.

Key words: ethnology, folklore studies, Ukrainians, stone, beliefs, manners, demonology, burial customs.

REFERENCES

- Agapkina, Tatiana i Andrey Toporkov. "Materialy po slavyanskomu yazychestvu (drevnerusskiye svдетельstva o pochitanii derevyev)." V *Literatura Drevney Rusi. Istochnikovovedeniye*. Red. Dmitriy Likhachev. Leningrad: Nauka. Leningradskoye otdeleniye, 1988. 224–235. (in Russian).
- Bilyi, Volodymyr. "Do zvychaiu kydaty hilky na mohyly "zalozhnykh" mertsiv." *Etnohrafichnyi visnyk* 3 (1926): 82–94. (in Ukrainian).
- Brytsun-Khodak, Mykola. *Litopysna zemlia drevlian. Arkheolohiia. Istoriia. Etnohrafiia*. Korosten: Korostenste kraieznaveche tovarystvo "Radohoshcha", 2002. (in Ukrainian).
- Brzozowska, Małgorzata i Joanna Szadura. "Kamienie." W *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Red. Jerzy Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1996, t. 1, cz. 1. 349–373 (in Polish).
- Chubynskiy, Pavlo. *Mudrist vikiv: ukrainske narodoznavstvo u tvorchii spadshchyni Pavla Chubynskoho: u 2 kn.* Kyiv: Mystetstvo, 1995, kn. 1. (in Ukrainian).
- Duèyc, Liudmila. "Kuâtavyja kamiani i drievy Bielarusi. V *Medobory i dukhovna kultura davnikh, serednovichnykh slovian (do 150-richchia vyivlennia Zbrutskoho "Sviatovyta")*: materialy naukovoi konferentsii (8–9 zhovtnia 1998 r., Hrymailiv). Red. Roman Yatsiv. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 1998. 150–155. (in Belarusian and Ukrainian).
- Falkowski, Jan. "Notatki etnograficzne z Polesia." *Wiadomości ludoznawczy* 1–2 (1933): 1–9. (in Polish).
- Frezer, Dzheyms. *Folklor v Vètkhom zavete*. Per. s angl. Moskva: Politizdat, 1989. (in Russian).
- Galkovskiy, Nikolay. *Borba khrist³anstva s ostatkami yazychestva v drevney Rusi. Toma pervyy, vtoroy. Kharkov. 1916. Reprintnoye izdaniye*. Moskva: Akademicheskiiy proyekt. Fond "Mir", 2000, t. 1. (in Russian).
- Galkovskiy, Nikolay. *Borba khrist³anstva s ostatkami yazychestva v drevney Rusi. Toma pervyy, vtoroy. Kharkov. 1916. Reprintnoye izdaniye*. Moskva: Akademicheskiiy proyekt. Fond "Mir", 2000, t. 2. (in Russian).
- Hnatiuk, Volodymyr. "Halytsko-ruski narodni liegundy, t. 1." *Etnografichnyi zbirnyk* 12 (1902): IX–XI, 1–215. (in Ukrainian).
- Hnatiuk, Volodymyr. "Znadoby do ukrainskoi demonologii, t. 2, vyp. 1." *Etnografichnyi zbirnyk* 33 (1912): III–XLII, 1–237. (in Ukrainian).
- Hnatiuk, Volodymyr. "Znadoby do ukrainskoi demonologii, t. 2, vyp. 2." *Etnografichnyi zbirnyk* 34 (1912): III–XXIV, 1–280. (in Ukrainian).
- Khobzei, Natalia. *Hutsulska mifolohiia: etnolinhvistychnyi slovnyk*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2002. (in Ukrainian).
- Konobrodskaya, Valentyna. *Poliskiy pokhovalnyi i pomynalni obriady*. Zhytomyr: Polissia, 2007, t. 1. (in Ukrainian).
- Kukharenko, Svitlana. "Symvoly smerti vzdovzh dorih: pokhovannia poza tsyvyntarem u tradytsiinii i suchasni ukrainskii kulturi." U *Narodna kultura ukrainsiv: zhyttievyi tsykl*

- liudyny: istoryko-etnolohichne doslidzhennia u 5 t.* Red. Maryna Hrymych. Kyiv: Duliby, 2015, t. 5. 305–322. (in Ukrainian).
- Levkiyevskaya, Elena i Svetlana Tolstaya. “Kamen.” V *Slavyanskiye drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar v 5 t.* Red. Nikita Tolstoy. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1999, t. 2. 448–453. (in Russian).
- Levkiyevskaya, Elena. *Slavyanskiy obereg. Semantika i struktura.* Moskva: Indrik, 2002. (in Russian).
- Ліайкоў, Ernst, Aliaksandr Karabanай, Liudmila Дуїўс, Edvard Zajkoўvski i Valierij Vinakuraй. “Kultavyja kamiani Bielarusi.” *Studia mythological Slavica. Ljubljana* 3 (2000): 43–56. (in Belarusian and Slovenian).
- Mariia Stryzhak (1923) i Kseniia Ksondzыk (1921), zapysav Petro Biliakovskiy, selo Kimnatka Kremenetskoho raionu Ternopilskoi oblasti. 18 Iynia 2006 r. (in Ukrainian).
- Moszyński, Kazimierz. *Kultura ludowa Słowian.* Kraków: Polska akademia umiejętności, 1934, cz. 2. (in Polish).
- Nahorniuk, Oleksii. “Nadhrobok yak makroznak (konstruktyvni osoblyvosti, symbolika i funktsii nadhrobkiv u pokhovalno-pomynalnii tradytsii Zakhidnoho Polissia).” *Narodoznavchi zoshyty* 3–4 (2006): 438–445. (in Ukrainian).
- Polovi etnografichni materialy do temy “Tradytsiina budivelna obriadovist”, zibrani v selakh Serednoho Polissia Romanom Bronislavovychem Siletskym. 2004. Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. Fond R-119, opys 17, sprava 202-E. (in Ukrainian).
- Nesen, Iryna. “Poliski kladovyshcha: tradytsii i suchasnist.” U *Narodna kultura ukraintsv: zhyttievyi tsykl liudyny: istoryko-etnolohichne doslidzhennia u 5 t.* Red. Maryna Hrymych. Kyiv: Duliby, 2015, t. 5, 288–297. (in Ukrainian).
- Onyshchuk, Antin. “Materialy do hutsulskoi demonologii. Zapysani u Zelenytsy, Nadvirnianskoho povita, 1907–1908.” *Materialy do ukraïnskoi etnologii* 11 (1909): 1–139. (in Ukrainian).
- Pennik, Naydzhel i Prudens Dzhons. *Istoriya yazycheskoy Evropy.* Per. s angl. Sankt-Peterburg: Evraziya, 2000. (in Russian).
- Pol, Wincenty. “Górale Czuchonkowie.” W *Pol Wincenty. Prace z etnografii północnych stoków Karpat.* Red. Józef Babicz. Wrocław: Państwowe Wydawnictwa Rolnicze i Leśne, 1966. 93–137. (in Polish).
- Potushniak, Fedir. “Samoubiitse v narodnom verovanii.” *Lyteraturna nedielia Podkarpatskoho obshchestva nauk* 3 (1941): 21–22. (in Ukrainian).
- Radovych, Roman. “Pidbir ta zahotivlia budivelnoi derevyny na Pravoberezhnomu Polissi.” *Narodoznavchi zoshyty* 1 (1998): 54–65. (in Ukrainian).
- Radovych, Roman. *Narodna arkhitektura Starosambirshchyny XIX – pershoi polovyny XX st. (Zhytlovo-hospodarskyi kompleks).* Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, 2015. (in Ukrainian).
- Respondent ne zabazhav predstavytysia, zapysav Roman Siletskyi, selo Snovydyovychi Rokytnivskoho raionu Rivnenskoï oblasti. 23 serpnia 2004 r. (in Ukrainian).
- Sedakova, Olga. *Poetika obryada. Pogrebalnaya obryadnost vostochnykh i yuzhnykh slavyan.* Moskva: Indrik, 2004. (in Russian).
- Shevchenko, Liudmyla. “Zvychai zviazani z zakladynamy budivli.” *Pervisne hromadianstvo ta yoho perezhytky na Ukraini* 1–2 (1926): 87–95. (in Ukrainian).
- Shukhevych, Volodymyr. *Hutsulshchyna.* 2-he vyd. Verkhovyna: Zhurnal “Hutsulshchyna”, 1999, ch. 3. (in Ukrainian).

- Siletskyi, Roman. “Vybir budivelnoho materialu v ukrainsiv (zaborony, prykmety, zvychai, poviria).” *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna* 37, ch. 1 (2002): 525–541. (in Ukrainian).
- Siletskyi, Roman. “Zvychai, obriady ta poviria u tradytsiinomu zhytlobudivnytstvi.” U *Lemkivshchyna: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia u 2-kh tomakh*. Red. Stepan Pavliuk. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2002, t. 2. 153–161. (in Ukrainian).
- Siletskyi, Roman. *Tradytsiina budivelna obriadovist ukrainsiv: monohrafiia*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2011. (in Ukrainian).
- Symonovich, Erast. “[Chernyakhovskaya kultura]. Mogilniki.” V *Slavyane i ikh sosedi v kontse I tysyacheletiya do n. e. – v pervoy polovine I tysyacheletiya n. e.* Red. Boris Rybakov. Moskva: Nauka, 1993. 133–140. (in Russian).
- Taras, Yaroslav. “Vybir mistsia ta dereva dlia budivnytstva khaty na Polissi (na osnovi materialiv poliskykh ekspedytsii 1994–1995 rr. v Kyivskii ta Zhytomyrskii obl.).” *Narodoznavchi zoshyty* 2 (1996): 94–100. (in Ukrainian).
- Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe*. Uklav Matvii Nomys. Kyiv: Lybid, 1993. (in Ukrainian).
- Ukrainski zamovliannia*. Uporiad. Mykhailo Moskalenko. Kyiv: Dnipro, 1993. (in Ukrainian).
- Yavorskyi, Osyp. “Pokhoronni zvychai y obriady v Yaselskim poviti.” *Etnografichnyi zbirnyk* 31–32 (1912): 209–210. (in Ukrainian).
- Żmigrodzki, Michał. “Ukraina.” *Lud* 2 (1896): 321–329. (in Polish).
- Zubrytskyi, Mykhailo. “Budyanky i maistry.” *Zhytie i slovo* 3, kn. 1 (1895): 71–75. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 4.07.2015

Прийнята до друку 21.12.2015